

Європейська економічна інтеграція

Олена БОРЗЕНКО,
Тетяна БУРЛАЙ

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ДИВЕРГЕНЦІЯ
УКРАЇНИ ТА ЄС: НОВІ ВИКЛИКИ****Резюме**

Охарактеризовано поточну динаміку соціально-економічного розвитку України в процесі її європейської інтеграції в рамках укладеної у 2014 р. Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Надано порівняльну оцінку розвитку України та окремих країн ЄС за критеріями ВВП на душу населення. Виявлено посилення тенденції дивергенції соціально-економічних систем Євросоюзу та України, описано інституційне явище пастки дивергентності, що виникає внаслідок синтезу пасток бідності та неконвергентності. Охарактеризовано ризики потрапляння України в дивергенційну пастку, пов'язані з впливом таких основних внутрішніх факторів, як: ухвалення в 2015 р. Україною умов реструктуризації частини державного боргу, які суттєво обмежують її економічне зростання; неприпустимо низький рівень капіталізації національної економіки в контексті конвергенції; галопуюча міграція робочої сили з України, що призводить до значних втрат потенціалу внутрішнього зростання ВВП; мізерне значення інноваційно-технологічного фактору в макроекономічному розвитку держави.

© Олена Борзенко, Тетяна Бурлай, 2020.

Борзенко Олена, доктор економічних наук, професор, завідувач сектором міжнародних фінансових досліджень ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Київ, Україна. ORCID: <https://orcid.org/v0000-0002-1017-5942>. Емейл: slozko2003@ukr.net.

Бурлай Тетяна, доктор економічних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу економічної теорії, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Київ, Україна. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4530-9151>. Емейл: btv2008@ukr.net.

Ключові слова

Соціально-економічна дивергенція, лімітаційні фактори економічного зростання, пастка дивергентності, Україна, ЄС.

Класифікація за JEL: F63, O43, O47, P27, P52.

Вступ

В умовах постіндустріальної глобалізації та посилення глобальної турбулентності – у березні 2020 р. під впливом пандемії коронавірусу COVID-19 розгорнулася нова криза світової економіки, яка, за прогнозами, буде більш глибокою та затяжною, аніж глобальна фінансова криза 2008–2009 рр., – перед країнами трансформаційного типу, до яких також належить Україна, виникають нові загрози та виклики. Це потребує задіяння механізмів, які сприяли би посиленню міжнародної конкурентоспроможності та потенціалу розвитку згаданих країн. Ефективне рішення у пошуках таких механізмів постає у форматі інтеграційних політико-економічних союзів, що гарантують національним господарствам відповідні інструменти політичної, інституційної та фінансово-економічної підтримки, підвищують їхню стійкість до зовнішніх шоків впливів, спрощують внутрішньо-інтеграційні міждержавні перепливи ресурсів, у тому числі інвестиційних, технологічних і людських.

Розвиток Європейського Союзу до світової кризи 2008–2009 рр. показує, що найдієвішим механізмом досягнення комплексних інтеграційних переваг, зміцнення міжнародних конкурентних позицій і стимулювання розвитку країн-учасниць є соціально-економічна конвергенція (World Bank, 2012, р. 18–36)¹, яка передбачає зближення визначальних параметрів їхнього розвитку в напрямі руху до більш високих стандартів і норм держав-лідерів. Відмічаючи високу актуальність, яку має для поточного порядку денного Євросоюзу питання посилення конвергенції його держав-учасниць, (особливо у сфері зайнятості та соціального розвитку), Європейська фундація з питань поліпшення умов життя та праці (*European Foundation for the Improvement of*

¹ Golden Growth: Restoring the Lustre of the European Economic Model. World Bank, 2012. 494 p.

Living and Working Conditions – Eurofound) наприкінці 2018 р. створила Центр моніторингу конвергенційних процесів в ЄС. За його оцінками, серйозними перепонами на шляху цих процесів є нерівність доходів громадян ЄС і прекарізація європейських ринків праці².

У період після світової кризи 2008–2009 рр. під впливом її неподоланих фінансово-економічних наслідків і невирішених внутрішніх системних проблем, які охопили інституційну, боргову, міграційну, соціальну та інші сфери, конвергенційні процеси в Євросоюзі сповільнилися. Натомість за цілою низкою показників розриви між його країнами-учасницями збільшуються, тобто фактично простежується соціально-економічна дивергенція. Цілком очевидно, що під впливом поширення пандемії коронавірусу, яка з березня 2020 р. завдає просто руйнівних ударів по економіці кожної з країн-учасниць Євросоюзу, процеси дивергенції між ними помітно поглиблюються.

Важливо загострити увагу на тому, що дивергенція європейських економік несе загрозу самому існуванню інтеграційного проєкту ЄС, змушуючи його лідерів шукати більш ефективні підходи політики державного управління на національному та загальноєвропейському рівнях³, у т. ч. за рахунок модернізації європейської політики згуртування, що має на меті сприяння міжкраїнній та регіональній конвергенції в Євросоюзі.

Для України, яка у вересні 2014 р. ратифікувала Угоду про асоціацію між Україною та ЄС (далі – Угода), а в лютому 2019 р. конституційно закріпила стратегічний курс на набуття повноправного членства в цьому об'єднанні, забезпечення соціально-економічної конвергенції з Європейським Союзом відіграє надзвичайно важливу роль у євроінтеграційному контексті. Це насамперед доводить практика постсоціалістичних держав Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), які вже вступили до ЄС, – саме конвергенція з більш розвиненими країнами об'єднаної Європи забезпечила значиме прискорення їхньої соціально-економічної динаміки та повноцінної європейської інтеграції. Варто враховувати, що на готовність зазначених країн ЦСЄ поступово інтегруватися в єдиний соціально-економічний простір ЄС і вступити в процес конвергенції з його базовими країнами-учасницями безпосередньо вплинули результати проведених ними реформ. Практика показала, що глибші і більш якісні зміни характерні для тих країн ЦСЄ, де інститут держави є більш досконалим і стійким⁴.

² EU convergence monitoring hub. Eurofound. 07 December 2018. URL: <https://www.eurofound.europa.eu/data/convergence-hub>.

³ Palier B., Rovny A.E., Rovny J. (2018). European Disunion? Social and Economic Divergence in Europe, and their Political Consequences. In: *Welfare Democracies and Party Politics: Explaining Electoral Dynamics in Times of Changing Welfare Capitalism*. Ed. by Ph. Manow, B. Palier, H. Schwander. Oxford University Press. PP. 281–297.

⁴ Heyets V. (2019). Social Quality in a Transitive Society: The Role of the State. *International Journal of Social Quality*. Vol. 9, Issue 1. Summer 2019. PP. 32–50.

Відтак, завдання забезпечення Україною соціально-економічної конвергенції з Європейським Союзом є пріоритетним у контексті її стратегічного євроінтеграційного розвитку. Однак з урахуванням нинішніх реалій це завдання важкодосяжне і для його виконання необхідні значні інституційні, макроекономічні і соціетальні зміни. Це необхідно насамперед для того, щоб зламати тенденцію з розбіжності динаміки розвитку ЄС і України, що стрімко підсилюється в останні роки. Очевидні ознаки зростаючої дивергенції їхніх соціально-економічних систем (насамперед за традиційними конвергенційними критеріями добробуту населення і продуктивності праці) відзначаються з 2014 р., ознаменованого виникненням воєнного конфлікту на Донбасі та глибокої кризи в економічній і соціальній сфері розвитку українського суспільства, подолання якої потребувало декількох років.

Протягом шестирічного періоду реалізації євроінтеграційних реформ і затвердженого Урядом Плану заходів з імплементації Угоди про асоціацію з ЄС, Україна замість очікуваного конвергування з державами-учасницями, за відповідними оцінками авторитетних міжнародних інституцій, вийшла в абсолютні лідери регіону Європи за критеріями бідності, корупції та масштабної трудової міграції населення за кордон, що не притаманне жодній з країн-членів Євросоюзу. Це свідчить як про значні недоліки та фрагментованість державної політики України, що стримує її європеїзацію, так і про вплив серйозних чинників соціально-економічної та інституційної дивергенції Україна – ЄС, про що детальніше сказано далі.

Конвергенція та дивергенція соціально-економічних систем: короткий огляд літератури

У дослідженні, як уже зазначалося вище, термін «соціально-економічна конвергенція» означає зближення визначальних параметрів розвитку двох чи більше держав у напрямі руху держав-аутсайдерів до більш високих стандартів і норм держав-лідерів. Протилежним за змістом є процес соціально-економічної дивергенції, який, відповідно, передбачає розходження зазначених параметрів.

Історія формування концепцій конвергенції та дивергенції у суспільних науках починає відлік ще з середини 40-х років ХХ ст. Видатний російсько-американський соціолог і культуролог Питирим Сорокін (1964 р.)⁵ розглядав конвергенцію як процес взаємної інфільтрації та поступового зближення ін-

⁵ The Basic Trends of our Times. By Pitirim A. Sorokin. New Haven, Connecticut: College and University Press Services, 1964. 208 p.

ституційних рис соціалістичного та капіталістичного суспільств, уособлених, відповідно, СРСР і США, що має завершитися виникненням нового інтегрального соціокультурного порядку.

У рамках неокласичної теорії економічного зростання значний внесок зробили Роберт Солоу (1956 р.)⁶ і Тревор Сван (1956 р.)⁷. У відомій неокласичній моделі Солоу–Свана чільне місце відводиться розгляду гіпотези конвергенції економік, зокрема необхідних умов і специфіки цього процесу в процесі їхнього виходу на рівноважну траєкторію сталого зростання (steady-state growth path).

Упродовж 1950–1970-х років концепцію конвергенції соціально-економічних систем також розробляли інші видатні представники соціологічної та економічної думки: Толкотт Парсонс, Уолт Ростоу, Пітер Друкер, Джон Гелбрейт, Ян Тінберген, а також інші науковці.

Нобелівський лауреат, економетрист Я. Тінберген (1960 р.)⁸ зробив передбачення щодо конвергенційного синтезу капіталістичної та соціалістичної систем у єдиний оптимальний суспільний лад, що сформується в результаті об'єднання певних елементів ефективності господарської системи, забезпечуваної капіталізмом, і суспільної рівності, характерної для соціалізму. Знаний економіст-теоретик Дж. Гелбрейт у своїй роботі «Нове індустріальне суспільство» (1967 р.)⁹ вказував на «...важливе значення тенденції до конвергенції індустріальних суспільств». Відомий соціолог-теоретик Т. Парсонс у своїй праці «Система сучасних суспільств» (1971 р.)¹⁰ відзначав справедливість передбачень Макса Вебера щодо потенційного злиття (конвергенції) адміністративно-планової та ринкової економічних моделей у вигляді бюрократизації капіталістичної економіки.

Пізніше, у 1980-ті роки, питання конвергенції соціально-економічних систем досліджували (і нерідко – з критичних позицій) основоположники концепції постіндустріального суспільства: А. Турен, З. Бжезинський, Д. Белл, Е. Тоффлер.

На початку 90-х років ХХ ст. через демонтаж соціалістичної системи інтерес до концепції конвергенції суспільних систем знизився і натомість увага багатьох науковців сфокусувалася на проблемах переходу постсоціалістич-

⁶ Solow R.M. (1956). A Contribution to the Theory of Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics*. Vol. 70. P. 65–94.

⁷ Swan T.W. (1956). Economic Growth and Capital Accumulation. *Economic Record*. Vol. 32. P. 334–361.

⁸ Tinbergen J. Do Communist and Free Economies Show a Convergence Pattern? *Soviet Studies*. 1961. Vol. XII. № 4. P. 333–341.

⁹ The New Industrial State. By John Kenneth Galbraith. Houghton Mifflin Company, Boston, 1967. 427 p.

¹⁰ The System of Modern Societies. By Talcott Parsons. Englewood Cliffs: Prentice-Hall (Foundations of Modern Sociology Series), 1971. 152 pp.

них країн від планової системи до ринкової економіки, а також глобальної поширеності процесів конвергенції. Так, відомий економетрист Х. Сала-і-Мартін (1994 р.), досліджуючи довгострокові конвергенційні процеси, обґрунтував наявність певного «природного темпу конвергенції» на рівні 2% на рік. У своїй праці В. Баумоль, Р. Нельсон та І. Вольф (1994 р.) на основі емпіричних досліджень довели існування «клубу конвергенції» (club convergence), до складу якого входять лише індустріальні та трансформаційні країни, оскільки, на відміну від країн третього світу, вони мають необхідний потенціал економічної конвергенції – стартовий рівень людського капіталу, який дає можливість створювати чи адаптувати новітні технології та знання.

Американський соціолог Алекс Інкелес (1999)¹¹ запропонував оригінальний підхід до оцінювання спроможності національної системи до конвергенції, що містить такі аспекти, як: методи виробництва та моделі використання ресурсів; інституційні форми; моделі соціальних відносин; система соціальних установок, цінностей та поведінки; система політичного та економічного контролю. Помітними дослідженнями з проблем соціально-економічної дивергенції країн є праці Д. Квея «Емпіричні докази економічного зростання та розподілу: стратифікація, поляризація та клуби конвергенції» (1997 р.)¹² та Л. Прітчета «Зірковий час дивергенції» (1997 р.)¹³.

На думку Дж. Темпля та Ф. Багнолі (2006 р.)¹⁴, сучасні структурні механізми зворотного зв'язку, що підтримують економічну конвергенцію і зростання, містять кілька головних компонент, а саме: технології; доступ на ринки; міжнародні інвестиційні потоки; людський капітал; економічну інституціоналізацію; внутрішньо-регіональний розвиток; фінансові параметри; ціни на обладнання та енергоресурси; екологічну ефективність. На основній важливості структурної оптимізації економіки в ході конвергентних процесів акцентує увагу Нобелівський лауреат М. Спенс «Наступна конвергенція. Майбутнє економічного зростання в мультишвидкісному світі» (2011 р.)¹⁵.

Чимало сучасних дослідників орієнтовані на вивчення проблем конвергенційного зближення економік перехідного типу, насамперед у контексті євроінтеграційних процесів. Зокрема, за прогнозною оцінкою Віденського інсти-

¹¹ Inkeles A. (1999). *One World Emerging? Convergence and Divergence in Industrial Societies*. Boulder, CO: Westview Press. 448 p.

¹² Quah D.T. (1997). Empirics for Growth and Distribution: Stratification, Polarization, and Convergence Clubs. *Journal of Economic Growth*. № 2. P. 27–59.

¹³ Pritchett L. (1997). Divergence, Big Time. *Journal of Economic Perspectives*. Vol. XI. PP. 3–17.

¹⁴ Temple J. Convergence Scenarios: an Overview; Bagnoli Ph. Structural Feed-Back Mechanisms Supporting Convergence: Some Observations. *OECD Workshop «Global Convergence Scenarios: Structural and Policy Issues»*. Paris: OECD, 16 January, 2006.

¹⁵ Spence M. *The Next Convergence. The Future of Economic Growth in a Multispeed World*. New-York: Farrar, Straus&Giroux, 2011. 320 p.

туту міжнародних економічних досліджень (2017 р.)¹⁶, соціально-економічна конвергенція країн ЦСЄ та Євросоюзу загалом, очевидно, потребуватиме понад 30–35 років, якщо вважати стартом цього процесу 1995 р. Припускаючи, що держави Центральної та Східної Європи у складі ЄС зростатимуть за показником ВВП на душу населення в середньому на рівні 2,8% щороку, до 2026 р. жодна з цих країн не зможе досягти середньоєвропейського показника обсягу подушового ВВП.

Б. Пальєр, А. Роуні та Дж. Роуні (2018 р.)¹⁷ розглядають процес дивергенції між країнами Євросоюзу у вимірі «центр – периферія», вважаючи «центром» країни Північної і Центральної Європи, що змогли після кризи 2008–2009 рр. відновити позитивну економічну та соціальну динаміку, а «периферією» називаючи переважно країни Південної та Східної Європи, а також Ірландію, де таке відновлення не відбулося. Дивергенція між цими двома групами держав, на думку науковців, зумовлена різницею в орієнтації та потенціалі національного виробництва: країни «центру» є експортно-орієнтованими та мають високу конкурентоспроможність, а країни «периферії» орієнтуються на внутрішній попит і зростання зарплат за рахунок фіскальних механізмів, а не продуктивності праці.

Дивергенція країн-учасниць ЄС як виклик європейському інтеграційному проєкту

Уже понад 60 років опорну конструкцію європейського інтеграційного проєкту підтримують процеси соціально-економічної конвергенції, тобто зближення головних параметрів розвитку країн-учасниць ЄС з орієнтацією на лідерів. Римський договір, яким у 1957 р. унормовано створення Європейського економічного співтовариства (у 1990-х трансформованого в Європейський економічний і валютний союз – ЄВС), визначив одним з його головних завдань сприяння високому рівню конкурентоспроможності та конвергенції економічних показників, підвищенню рівня та якості життя, економічній і соціальній згуртованості та солідарності держав-членів.

¹⁶ CESEE Back on Track to Convergence. WIIW Forecast Report. Economic Analysis and Outlook for Central, East and Southeast Europe. Autumn 2017. WIIW. November 2017. 149 p.

¹⁷ Palier B., Rovny A.E., Rovny J. (2018). European Disunion? Social and Economic Divergence in Europe, and their Political Consequences. In: *Welfare Democracies and Party Politics: Explaining Electoral Dynamics in Times of Changing Welfare Capitalism*. Ed. by Ph. Manow, B. Palier, H. Schwander. Oxford University Press. P. 281–297.

У 2015 р. керівники ЄС визнали забезпечення економічної, соціальної і структурної конвергенції країн євросони єдиним дієвим механізмом на найближчі десять років для посилення ЄВС об'єднаної Європи¹⁸. Впровадження цього механізму, як визначає підписана європейськими лідерами у березні 2017 р. Римська декларація, має наблизити завершення формування ЄВС і сприяти перетворенню Євросоюзу на «Союз, де економіки конвергуються».

Необхідність посилення соціально-економічної конвергенції держав ЄС (зادля того, щоб загальноєвропейська економіка була більш інтегрованою, конкурентоспроможною, стійкою та захищеною у майбутньому) визначено також у документі «Біла книга про майбутнє Європи: шляхи збереження єдності в рамках Союзу 27 країн», у якому Єврокомісія надала альтернативні сценарії розвитку Європейського Союзу (без Великобританії) на період до 2025 р.¹⁹

Визнання конвергенційних процесів пріоритетом політики ЄС і основою самого євроінтеграційного проєкту ще більше сфокусувало увагу на протиріччях і проблемах у забезпеченні соціально-економічної конвергенції країн-учасниць, що чітко виявилися в останні два десятиліття. За оцінкою Світового банку, з початку 2000-х років в Євросоюзі сформувалися негативні тенденції слабкої динаміки продуктивності праці, зростання безробіття, поглиблення демографічної кризи, а також фіскальних і торгових дисбалансів, які під впливом глобальної фінансово-економічної кризи набули загрозливих масштабів і обумовили необхідність модернізації європейської «машини конвергенції». Головною причиною такої ситуації названо технологічні зміни, які уповільнюють стару «машину конвергенції»: нові технології дають більш широкі можливості для висококваліфікованих працівників і фірм, а тому країни і регіони ЄС, які не забезпечують високого технологічного рівня фірм та високого професійно-освітнього рівня населення, слабше конвергуються з більш розвиненими країнами і регіонами об'єднаної Європи²⁰.

Неспроможність ЄС ефективно вирішити накопичені інституційні, макрофінансові та соціальні проблеми, поряд з негативним впливом світової кризи 2008–2009 рр., призвела до тривалої посткризової рецесії та стійкого зростання розривів між державами-учасницями за низкою показників, тобто до виникнення в Євросоюзі чітких тенденцій соціально-економічної дивергенції.

Так, за даними Євростату, у 2018 р. за показником реального ВВП на душу населення, оціненого за ПКС, розрив між найбагатшою і найбіднішою

¹⁸ Completing Europe's Economic and Monetary Union. Report by Jean-Claude Juncker in close cooperation with Donald Tusk, Jeroen Dijsselbloem, Mario Draghi and Martin Schulz. European Commission. June 2015. 23 p.

¹⁹ White Paper on the future of Europe. Reflections and scenarios for the EU27 by 2025. European Commission. March 2017. 31 p.

²⁰ Growing United: Upgrading Europe's convergence machine. World Bank, 2018. 154 p.

країнами ЄС становив 5,2 разу – якщо відповідний показник Люксембургу (80,1 тис. євро) відносно середньоєвропейського рівня (30,9 тис. євро) становив 259%, то показник Болгарії (15,5 тис. євро) – лише 50%.

Показник частки населення, яка зазнає ризику бідності та соціального відторгнення, у 2018 р. коливався від 32,8% у Болгарії, 32,5% – у Румунії та 31,8% – у Греції, до 16,2% – у Словенії та 12,2% – у Чехії, тобто «розкид» між державами ЄС сягав 2–3 разів.

Також була вагомою різниця між показниками соціальної нерівності (квінтільних коефіцієнтів розподілу доходів, що розраховуються як співвідношення доходів 20% найбагатших і 20% найбідніших громадян): якщо за підсумками 2017 р. у Чехії, Словаччині, Словенії та Фінляндії це співвідношення становило 3,4–3,6 раза, то у Греції, Литві, Іспанії та Румунії – 6,1–7,1 раза, а в Болгарії – навіть 8,2 раза²¹.

На думку Л. Андора, єврокомісара з питань зайнятості, соціальних питань та інклюзії (2010–2014 рр.), у посткризовому 2011 році ще незміцніла економіка ЄС повторно вступила у фазу спаду, який супроводжувався втечею капіталу та трудових ресурсів з менш стабільних країн-учасниць до більш стабільних, що призвело до їх подальшої фінансової та економічної поляризації за індикаторами конкурентоспроможності, динаміки виробництва, продуктивності праці, зайнятості та безробіття, соціальної нерівності. Фактично, перед Євросоюзом на повний зріст постала проблема дивергенції, протидією якій у рамках ЄВС могло б, наприклад, стати впровадження схеми обмеженого розподілу фінансових ризиків, а також універсальної системи соціального страхування на випадок безробіття²².

Перевагу фінансовим рецептам протидії соціально-економічній дивергенції як одному з ключових викликів для сучасного євроінтеграційного проєкту, надають й інші європейські експерти. Вони віддають пріоритет реформуванню бюджетної системи та фіскальних правил ЄС і єврозони, створенню Банківського союзу, розширенню та інтеграції ринків капіталу, при цьому лише побіжно зазначаючи важливість вирішення проблем міграції, у тому числі трудової, та соціальної нерівності²³. Такий підхід видається дещо обмеженим, оскільки його реалізація потенційно сприятиме подоланню дивергенційних тенденцій у межах зони євро, але аж ніяк не Європейського Союзу в цілому, особливо в кризових умовах, зумовлених поширенням пандемії COVID-19.

²¹ Eurostat Database. Eurostat, 2019. URL: [https://ec.europa.eu/eurostat/data/...](https://ec.europa.eu/eurostat/data/)

²² Andor L. Countering divergence within the Economic and Monetary Union : Lecture at Helsinki University, 7 October 2014. European Commission Press-release. № 14-669/2014.

²³ Demertzis M., Sapir A., Wolff G. Promoting sustainable and inclusive growth and convergence in the European Union. *Bruegel Policy Contribution*. April 2019. Issue № 7. 21 p.

Більш системно до розгляду проблем дивергенції в ЄС підходять фахівці Глобального інституту McKinsey, виокремлюючи 6 мегатрендів, які у період до 2030 р. можуть значно посилити соціально-економічну дивергенцію – як серед, так і всередині держав-учасниць, – і призвести до деформації моделі інклюзивного зростання, задекларованої як пріоритет розвитку об'єднаної Європи на довгострокову перспективу. Цими мегатRENдами є: 1) демографічне старіння; 2) цифровізація; 3) посилення глобальної конкуренції; 4) міграція; 5) зміна клімату та екологічні проблеми; 6) геополітичні зміни²⁴. Очевидно, що цього переліку слід додати шоківий вплив пандемії COVID-19, що гостро відчувається з початку березня 2020 року, і наслідки якої поки неможливо оцінити точно, хоча для більшості країн вони можуть бути без перебільшення катастрофічними.

Оцінка процесів конвергенції / дивергенції між Україною та ЄС

Фахівцями Інституту економіки та прогнозування НАН України на основі економічних методів оцінено динаміку індикатора подушного доходу (обсягу ВВП на душу населення), яка засвідчує формування тенденції соціально-економічної дивергенції України та ЄС і її посилення в останні роки. За даними МВФ, показник ВВП на душу населення України виріс за 1991–2016 рр. у 1,5 раза, але, досягнувши максимуму в 2013 р. (3969 дол. США), потім відчутно обвалився і може повернутися на ці позиції як мінімум через десятиріччя, за прогнозом Міжнародного валютного фонду – у 2022 році²⁵ (табл. 1).

Порівняльна оцінка показує, що розриви показників подушного доходу України та окремих країн Європейського Союзу скорочувалися з 2000 по 2013 р. включно. Потім в Україні відбувся різкий стрибок рівня бідності і, за підсумками 2018 р., величина її ВВП на душу населення становила всього 6,9% аналогічного показника Франції, 8,6% – Італії та 19,2% Польщі. Дані таблиці свідчать про наявність дивергенції між Україною та державами ЄС, що представляють Західну та Східну Європу, базові та новоінтегровані країни Євросоюзу, у 2013–2018 рр.

Аналогічні тенденції мають місце при порівнянні за згаданим конвергенційним критерієм (ВВП на душу населення) як України та ЄС-28, так і України та кожної з країн-членів Європейського Союзу. Прогнозні оцінки дозволяють говорити про збереження дивергенційного процесу між Україною та ЄС у 2019-2021 рр., а з урахуванням шоківого впливу пандемії COVID-19 – навіть його стрімкому прискоренні.

²⁴ Testing the Resilience of Europe's Inclusive Growth Model. *Discussion Paper of McKinsey Global Institute*. December 2018. 58 p.

²⁵ World Economic Outlook Database, April 2019. IMF, 2019. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2019/>

Таблиця 1

Динаміка ВВП на душу населення держав ЄС та України за 1991–2022 рр. в поточних цінах, дол. США

Країна	1991 р.	2000 р.	2010 р.	2013 р.	2016 р.	2018 р.	2022 р.
Данія	27 053	30 799	58 177	61 326	53 774	60 692	66 823
Франція	22 517	23 313	42 249	44 105	38 205	42 878	47 024
Італія	21 799	20 113	35 658	35 220	30 824	34 260	36 279
Чехія	н/д	5998	19 831	19 913	18 506	22 850	26 875
Угорщина	3350	4628	13 074	13 645	15 531	15 924	20 278
Польща	2101	4476	12 602	13 777	13 823	15 431	19 892
Румунія	1249	1670	8212	9568	10 757	12 285	15 415
Болгарія	224	1614	6744	7696	7496	9267	11 846
Україна	1490	664	2983	3969	2199	2963	4228
Співвідношення показників України та:							
Франції, %	6,6	2,8	7,1	9,0	5,8	6,9	8,9
Італії, %	6,8	3,3	8,4	11,3	7,1	8,6	11,7
Польщі, %	70,9	14,8	23,7	28,8	15,9	19,2	21,3

Джерело: World Economic Outlook Database, April 2019. IMF, 2019. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2019/01/weodata/index.aspx>; розрахунки авторів.

З метою більш комплексного розуміння проблем і специфіки розвитку конвергенційних (дивергенційних) процесів між соціально-економічними системами України та Євросоюзу проведено статистико-математичні та економічні розрахунки (із застосуванням пакета Eviews 8.0) за відповідними даними щодо розвитку України, ЄС-28 загалом та його окремих країн-учасниць. Для розрахунків використано дані Державної служби статистики України та Евростату за ретроспективний період 2000–2017 рр.

При цьому 2000 р. було обрано точкою відліку як дату виходу економіки України з тривалої трансформаційної кризи 1990-х років, її стабілізації та відновлення зростання, що є необхідною передумовою формування конвергенційного тренду. Методологічною основою розрахунків стали апробовані економічні підходи для постсоціалістичних країн^{26, 27}. З огляду на наявність і порівнянність даних Державної служби статистики України та Еврос-

²⁶ Либман А. М. Роль экономической интеграции и дезинтеграции на постсоветском пространстве: количественный анализ. *Проблемы прогнозирования*. 2006. № 5. С. 58–72.

²⁷ Пелипась И. Реальная, номинальная и институциональная конвергенция в странах ЕАЭС. Минск: Исследовательский центр Института приватизации и менеджмента, 2017. 23 с.

тату, було оцінено два види конвергенційних процесів у взаємодії України та ЄС:

1) β -конвергенцію, яка характеризує швидкість наближення більш і менш розвинених економік до рівноважного стану та передбачає в середньому вищі темпи зростання у менш розвинених з них;

2) σ -конвергенцію, яка передбачає, що розрив параметрів розвитку економік, які конвергуються, постійно скорочується (у статистико-математичному сенсі це означає зменшення дисперсії або варіативності відповідних індикаторів цих економік).

У першому випадку наявність β -конвергенції чи дивергенції визначалася за допомогою економетричного моделювання на основі лог-лінійної регресії показника ВВП на душу населення (базові ціни), оціненого в євро (для України відповідні дані були скориговані з урахуванням середньорічного офіційного обмінного курсу євро, що обчислюється НБУ). Пояснюючою змінною регресійної залежності є рівень згаданого показника в 2000 р. (початковій точці періоду), а залежною – середньорічні темпи його зростання. При цьому оцінювалися процеси конвергенційного зближення для двох випадків: України та ЄС-28 загалом; України та країн ЄС-13 – новоінтегрованих держав ЄС, що отримали членство в 2004–2013 рр. Оцінка конвергування (дивергування) передбачала розгляд двох періодів: 2000–2017 рр. та 2014–2017 рр., враховуючи помітний кризовий спад і слабке відновлення ВВП України в останній зазначений період (табл. 2).

За даними таблиці, протягом 2000–2017 рр. між українською та європейською економіками мала місце конвергенція (оскільки β -коефіцієнт від'ємний, тоді як у випадку дивергенції він має додатне значення). Проте вона була дуже слабкою, оскільки змодельовані зв'язки статистично незначущі й модель прогностично ненадійна – коефіцієнт детермінації становить лише 43%, а надійними зазвичай вважаються моделі з аналогічним параметром не нижче ніж 70%. З огляду на розрахунки, за цей самий період наявність слабкої конвергенції між Україною та новоінтегрованими державами ЄС (більшість з них є постсоціалістичними країнами ЦСЄ), що пояснюється «спільним інституційним минулим» їхніх економічних моделей, як порівняти з країнами Західної та Північної Європи.

Період 2014–2017 рр. характеризується ознаками β -дивергенції, лише у випадку України та ЄС-28 вона є абсолютно чіткою (модель високонадійна на рівні 78%), а у випадку України та ЄС-13 – слабкою (модель достовірна лише на 44%). Основна макроекономічна причина виникнення дивергенційних тенденцій полягає в значному (понад 16%) спаді української економіки у 2014–2015 рр. Згадані економетричні моделі побудовано саме в аналітичних, а не прогностичних цілях, а тому вони цілком придатні для подальшого з'ясування специфіки дивергенційних (конвергенційних) процесів між Україною та Європейським Союзом.

Таблиця 2

Основні результати моделювання β -конвергенції (дивергенції) між Україною та ЄС за 2000–2017 рр.

Період, роки	Україна та ЄС-28			Україна та ЄС-13		
	β -коефіцієнт (значення t-статистики)	R ² регресійної моделі (надійність, %)	Тип конвергенції / дивергенції	β -коефіцієнт (значення t-статистики)	R ² регресійної моделі (надійність, %)	Тип конвергенції / дивергенції
2000–2017	–0,0198 (–4,53)	0,4327 (43,3)	Дуже слабка конвергенція	–0,0268 (–4,11)	0,6015 (60,2)	Слабка конвергенція
2014–2017	0,0532 (9,67)	0,7762 (77,6)	Чітка дивергенція	0,0471 (2,81)	0,4399 (44,0)	Слабка дивергенція

Примітка: Економетричні розрахунки зроблено з 95%-м рівнем статистичної значущості коефіцієнтів моделі. Формалізацію розрахунків здійснено за: Либман А. М. Роль экономической интеграции и дезинтеграции на постсоветском пространстве: количественный анализ. *Проблемы прогнозирования*. 2006. № 5. С. 63.

Джерело: розрахунки авторів.

Ключові ендогенні чинники, що детермінують процеси соціально-економічної дивергенції / конвергенції на рівні Україна – ЄС

Вищенаведені результати економетричного моделювання дають підстави твердити, що у разі збереження негативної соціальної динаміки та незмінності соціально-економічних пріоритетів держави, в процесі євроінтеграції *Україна ризикує потрапити в «пастку дивергентності»*, яку можна розглядати як синтез двох відомих в економічній теорії явищ – «пастки бідності» та «пастки неконвергентності». У цьому конкретному випадку під пасткою дивергентності розуміється теоретична конструкція, яка на певному часовому проміжку характеризує макроекономічну та інституційну неспроможність України забезпечувати конвергенцію і (через вплив різних обмежувачів економічного зростання) її перебування в стані дивергенції з ЄС.

У більш загальному випадку в пастку дивергентності ризикує потрапити країна, яка вже знаходиться в пастці бідності, яка через дію обмежувачів її економічного зростання не здатна конвергувати з більш розвиненими країнами. Вважаючи, що останні демонструють відсутність обмежувачів зростання і його прискорені темпи, між менш і більш розвиненими країнами матиме місце соціально-економічна дивергенція.

Фахівцями Інституту економіки та прогнозування НАН України обґрунтовано *п'ять основних внутрішніх чинників, які закріплюють дивергенцію України та ЄС у довгостроковій перспективі*, та обумовлюють надвисоку ризику потрапляння нашої держави в пастку дивергентності²⁸:

- *борговий чинник*, дія якого безпосередньо пов'язана з прийняттям Україною у 2015 р. умов реструктуризації частини державного боргу, що суттєво обмежують темпи зростання її ВВП (постанова Кабінету Міністрів України № 912 від 11 листопада 2015 р. (зі змінами) «Про здійснення у 2015 році правочинів з державним та гарантованим державою боргом з метою його реструктуризації і часткового списання»). Цим документом передбачено, що протягом 20-річного періоду – з 31 травня 2021 р. до 31 травня 2040 р. – у разі досягнення річного обсягу номінального ВВП країни в розмірі 125,4 млрд дол. США Україна зобов'язана виплачувати за державними деривативами реструктуровану частину боргу на таких умовах:
 - якщо річний приріст реального ВВП становитиме менше 3%, то виплати не здійснюються;
 - якщо річний приріст реального ВВП становитиме від 3 до 4%, кредиторам виплачується 15% від величини перевищення 3-процентного порогу приросту;
 - якщо річний приріст реального ВВП перевищить 4%, то виплачується 40% від величини такого перевищення + виплата за попереднім варіантом (тобто ще 15% від величини, що відповідає 1% приросту реального ВВП);
- *капіталізаційний чинник*. У контексті забезпечення конвергенції з ЄС Україна характеризується неприйнятно низьким рівнем капіталізації економіки, який становить лише 15–16% ВВП, тоді як для переходу в режим модернізації він має наблизитися до 25% ВВП;
- *інноваційно-технологічний чинник*, який має хронічно незначну вагу в макроекономічному розвитку країни і, за прогнозами Інституту

²⁸ Burlay T. (2018). Eurointegration of direction and the divergence trap of Ukraine. In: *Transformational processes the development of economic systems in conditions of globalization: scientific bases, mechanisms, prospects*. Ed. by M. Bezpartochnyi, in 2 Vol. ISMA University. Riga: «Landmark» SIA, 2018. Vol. 2. P. 283–295.

економіки та прогнозування НАН України, зумовлює збереження в найближчій перспективі значного розриву її ВВП – на рівні 20–25%;

- *чинник трудової міграції з України*. Набуті масштаби і сталий характер цього явища обумовлюють значущі втрати внутрішнього потенціалу зростання ВВП держави;
- *демографічний чинник*. Значущий дивергенційний потенціал має розгортання глибокої демографічної кризи в державі – за прогнозами ООН, до 2050 р. Україна увійде до п'ятірки країн світу з найвищими темпами скорочення населення.

За обґрунтуванням експертів, концептуальні підходи державного регулювання, спрямовані на мінімізацію ризиків потрапляння України до пастки дивергентності, мають базуватися на переході країни до ендогенно орієнтованої моделі розвитку, яка передбачає визначальну роль внутрішнього кінцевого попиту, розширення внутрішнього ринку, посилення внутрішньої конкуренції для динаміки довгострокового економічного зростання.

Нові виклики, зумовлені пандемією COVID-19, на шляху подолання дивергенції України та ЄС

Глобальне поширення пандемії коронавірусу генерує нові виклики на шляху подолання дивергенції України та ЄС. На наш погляд, наразі можна виокремити принаймні два нові такі виклики:

1) *Наростання тенденцій дезінтеграції в ЄС після завершення пандемії*. Показовим є приклад Італії, яка опинилася в епіцентрі пандемії в Європі та найбільше постраждала від неї. У цій надзвичайно складній ситуації Рим попросив задіяти механізми ЄС з цивільної оборони для екстрених поставок до Італії медичного обладнання та засобів індивідуального захисту, але ні Брюссель, ні країни-члени ЄС на цей заклик не відреагували. Більш того, Німеччина і Франція обмежили експорт гігієнічних масок, а Чехія та Польща скандальним чином «перехопили» партії масок, які призначалися італійцям. «Ця Європа стала нулем. Немає братства, немає солідарності. Коли Італія потребує її, Європа зникає», – заявив у зв'язку з цим ідеолог італійських євроскептиків Маттео Сальвіні²⁹. Не дивно, що Прем'єр-міністр Італії Джузеппе Конте відкинув проєкт спільної заяви учасників саміту ЄС, який відбувся 26 березня 2020 р.,

²⁹ Искендеров П. Вирус раскороновал Евросоюз. *Международная жизнь*. 24.03.2020. URL: <https://interaffairs.ru/news/show/25748>.

щодо ситуації з пандемією коронавірусу. Він назвав його недостатнім і наполягав на більш рішучій відповіді ЄС на цю кризу³⁰.

Пандемія COVID-19 чітко показала, що в ситуації надзвичайної загрози серед країн-учасниць ЄС відсутня взаємовиручка, солідарність, європейське згуртування. А ще те, що у рамках європейського інтеграційного проекту за понад 60 років так і не вдалося забезпечити конвергенцію та уніфікувати освітні, медичні та соціальні системи країн-членів.

2) *Спричинений пандемією макроекономічний спад, який, за прогнозами, матиме значні масштаби та тривалість.* Проблема полягає в тому, що дивергенційні тенденції в ЄС можуть загостритися через ймовірні внутрішні та зовнішні шоки, частина з яких вже стала суворою дійсністю – оголошена ВООЗ 11 березня ц. р. глобальна пандемія коронавірусу почала завдавати болючого удару по більшості економік світу, зумовлюючи їхню рецесію. За прогнозом Єврокомісії, шоківий вплив цього чинника викличе спадання виробництва в Євросоюзі на 2,5% порівняно з ситуацією без пандемії COVID-19. Таким чином, за підсумками 2020 р. замість раніше очікуваного зростання реального ВВП Європейського Союзу на 1,4%, прогнозується його спадання більш ніж на 1,0%³¹.

Глибина рецесії в ЄС може бути ще більшою, якщо враховувати, що ще не оцінені значні втрати Італії та Франції (одних із найкрупніших економік Європи), що потерпають від спалаху коронавірусу. Економіка Німеччини, що є головним локомотивом ЄС, згідно з прогнозом Кільського інституту світової економіки, у 2020 р. може зазнати спаду від 4,5% ВВП (за умови, що пандемія знизиться до кінця квітня ц.р.) до 8,7% ВВП (затухання пандемії почнеться лише у червні ц. р.)³², що матиме негативні наслідки для усієї економіки Європи, а також країн – торговельних партнерів.

У контексті конвергенційно-дивергенційних процесів варто очікувати значного посилення дивергенції між Україною та ЄС, враховуючи, що економічний спад в Україні буде більш масштабним, аніж в ЄС. Вже 20 березня 2020 р., тобто лише за три дні після запровадження загальнодержавного карантинного режиму, Торгово-промислової палати України повідомила, що че-

³⁰ Італія заблокувала рішення самміта ЄС. *DW-Україна*. 26.03.2020. URL: <https://www.dw.com/ru/%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D1%8F-%D0%B7%D0%B0%D0%B1%D0%BB%D0%BE%D0%BA%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%B0-%D1%80%D0%B5%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F-%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D0%B8%D1%82%D0%B0-%D0%B5%D1%81/a-52932969>.

³¹ Coronavirus: EU likely to enter a recession. *The Brussels Times*. 15 March 2020. URL: <https://www.brusselstimes.com/economics/100341/coronavirus-eu-likely-to-enter-recession/>

³² Economic Outlook UPDATE: German GDP expected to slump between 4.5 and 9 percent in 2020. Kiel Institute for the World Economy (IfW). 19.03.2020. URL: <https://www.ifw-kiel.de/publications/media-information/2020/economic-outlook-update-german-gdp-expected-to-slump-between-45-and-9-percent-in-2020/>

рез карантин зупинили діяльність близько 600–700 тис. підприємців малого та середнього бізнесу, які дають роботу 3,5–4,0 млн українських громадян³³. За підсумками 2020 р., як прогнозують експерти, шоківий вплив пандемії COVID-19 може спричинити стрімкий (не менше 15%³⁴) спад реального обсягу ВВП України.

Висновки

Наближення перспектив реальної європейської інтеграції України, а також досягнення амбітних цілей підписаної У 2014 р. Угоди про асоціацію між Україною та ЄС насамперед потребує забезпечення їхньої соціально-економічної конвергенції, тобто зближення за відповідними параметрами в інституційній, економічній і соціальній сфері. Протягом останніх років у зв'язку з тривалим воєнним конфліктом на Донбасі, негативними наслідками глибокої кризи 2014–2015 рр. в економічній і соціальній сфері держави, посиленням інститутів деструкції (зокрема, корупції), поглибленням деіндустріалізації, недостатньою ефективністю системи державного управління та ін. чинниками, сформувалася чітка тенденція зростання дивергенції соціально-економічних систем України та Євросоюзу – насамперед за такими критеріями, як рівень добробуту населення та рівень продуктивності праці.

Складність полягає в тому, що існують впливові чинники, які закріплюють дивергенцію України та ЄС у довгостроковій перспективі та обумовлюють надвисокі ризики потрапляння України в пастку дивергентності. Науковці обґрунтували, що такими чинниками на сьогодні є: борговий, капіталізаційний, інноваційно-технологічний, демографічний, а також чинник зовнішньої трудової міграції.

Для мінімізації негативного впливу зазначених чинників та уникнення Україною пастки дивергентності в процесі її європейської інтеграції, необхідне впровадження відповідної політики державного регулювання, спрямованої на забезпечення переходу країни до ендегенно орієнтованої моделі соціально-економічного розвитку, яка передбачає, що внутрішній кінцевий попит, розширення внутрішнього ринку, посилення внутрішньої конкуренції мають бути визначальними для динаміки економічного зростання в довгостроковій перспективі.

³³ Близько 700 тисяч українських бізнесів зупинили виробництво, – Торгово-промислова палата. 20.03.2020. URL: <https://rubryka.com/2020/03/20/blyzko-700-tysyach-ukrayinskyh-biznesiv-zupynyly-vyrobnytstvo-torgovo-promyslova-palata/>

³⁴ Atlantic Council: Коронавірус може скоротити ВВП України на 15%. УНІАН. 20.03.2020. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/10924694-atlantic-council-koronavirus-mozhe-skorotiti-vvp-ukrajini-na-15.html>.

Запропоновані концептуальні підходи державної політики для уникнення Україною пастки дивергентності передбачають, зокрема, забезпечення ефективності інституційних перетворень, прискорення інноваційно-інвестиційної модернізації та структурно-технологічного оновлення, посилення соціального захисту і підвищення якості життя населення, подолання боргової залежності держави, злам негативного демографічного тренда та тенденції прискореної трудової міграції з України.

Важливу роль у скороченні дивергенційних розривів між Україною та ЄС відіграє здатність зупинити поширення пандемії COVID-19, що розпочалася у березні 2020 р., та подолати негативні наслідки глобальної соціально-економічної кризи, зумовленої нею. За прогнозами, Україну очікує більш масштабне скорочення реального ВВП, ніж ЄС, а тому вона повинна докласти додаткових зусиль для прискорення відновлення економічного зростання, високі темпи якого є необхідною умовою подолання її дивергенції з ЄС.

Стаття отримана: 12 вересня 2020 р.
Стаття рецензована: 19 вересня 2020 р.
Стаття прийнята: 30 жовтня 2020 р.